Гей! пустка душа моя, залишена надіями пустка... Нема того, що примушує її горіти, і тільки, як тіні заблукані, бродять натомість уривки минулого, мої нечасті, мої некликані гості. Нехай! З-за далекого неприступного кордону, що поклав безповоротну межу між моїм сучасним і між моїм минулим, залітають ще досі до мене білі птахи колишніх поривів моїх, пломенистої молодості, повної дзвонів щастя, як день весняний повен світла й пісень. По той бік — рай, по сей бік — пекло, сіре, байдуже, нудне, як висока стіні забутої руїни: кругом життя, а перед очима вона — стіна... Що там за нею? А хто зна, та й знати не хочеться. Навіщо? Все одно не перелетіть її — крила позвисали, немов зав'ялі стебла; все одно не розбити її — спустились руки давно, а обійти... не звик ходити манівцями.

Завжди ходив просто, поки не звалився у провалля. Так, так, то було... То було тоді, коли ніхто не ходив манівцями, а йшов просто, куди кликала молодість. Нас було кілька чоловік, молодих, завзятих, безжурних. На нашім обов'язку було — ходити per pedes apostolorum[1] по численних шахтах т. з. донецького району й кликати маси, а куди — хто ж не знає, куди може покликати палка, відважна молодість! Ми ходили й кликали. Кас слухали й за нами йшли. Може, й не тому тільки, що чули наші заклики, а тому, головніше, що треба було йти, а не стояти на однім ганебнім місці. Ми були тільки прапорами, що гордо й вільно маяли в бурхливім повітрі часів красномовними, огневими написами своїми про нову чарівну казку життя.

Коли тепера згадую про те, мені робиться ніяково за мою колишню екзальтацію, ніяково не перед людьми, ні — я знаю, що тоді й тепера навіть вороги наші, що ненавиділи нас усіма куточками свого серця й при кожній нагоді жбурляли в нас і наші заклики болотом, навіть вороги, кажу, в тих самих куточках свого серця з повагою боялись нас і вважали за героїв... Ніяково перед собою самим було. Чому? Не знаю. Мабуть, через те саме, через віщо давно покинутому, зарослому, запущеному садові й важкій мовчазній тиші пустих, залишених кімнат самітного

дому було б ніяково, коли б хто нагло порушив мрійну дрімоту їх несподіваною візитою, нагадавши тим про минуле буйне життя в них.

А проте... Ні, ні, краще не думати про се... Мені здається, та так воно, безперечно, й повинно бути,— що ніяковість ся довго не тривала б: треба було тільки в понурих гущавинах саду, в непорушній затхлій тиші покинутих горниць забреніти, розітнутись срібному розкотистому молодому жіночому сміхові, як зачарована царівна пустка прокинулася б знову до життя і жодної ніяковості не почувала б. Чому іменно жіночому? Не знаю,— се мені так здається,— здається, що тоді розквітли б знов квіти в душі... Стривайте, що я хотів сказати? Так... розквітли б знов в занедбанім квітнику, засвітились огні в темрявих кімнатах, заспівали б солов'ї в саду. А без того... пустка душа моя, як той давно покинутий сад...

Зустрівсь я з нею на N-ських шахтах. Коли я закрив мітинг на майдані, між конторою й шахтарською слобідкою, і зліз з дзиглика (з трибуни, як казали шахтарі), щоб пірнути в натовп і щезнути з винозорих очей поліцейського надзирателя, до мене підійшов старий, високий, з широкою рудою бородою артільщик шахти № 12: вхопивши обома своїми грубими, шорсткими руками мою руку, він міцно стис її.

— Спасибі, велике й щире спасибі,— промовив він, дивлячись мені пильно в вічі своїми великими сірими очима, облямованими білими віями.

Я зауважив мимохіть, що невважаючи на ті білі вії, очі його були дуже гарні, якісь навіть по-дитячому наївні. Се викликало довір'я.

— За віщо? — засміявся я питаюче.

— Ах, як ви чудово говорили! Істинно златоуст, їй-бо... Ви не думайте... я се не заради чогось там, їй-бо... По щирості, право слово. І маю прохання до вас. Пустякове прохання, а для мене зовсім не пустяк, право слово...

— Прохання?.. Та хто ж ви?..

— Я, артільщик з дванадцятого номера, Захар Гайдай...

— Артільщик? — здивовано насупивсь я.— Яке ж в артільника може бути до мене прохання?.. Здається... хм... ніби нам з вами трохи не по дорозі.

— Так і знав, так і знав, їй-бо,— заспішив старий Гайдай, і на обличчі йому вималювався справжній смуток.— А даремно, право слово, даремно обіжаєте мене, старика. Що я артільщик? Правильно, хіба я що кажу. А спитайте, кого хочете,— всі вам скажуть, що Захар нікого ніколи не обидив, їй-бо... ви не думайте...

— Ну, гаразд... Яке ж ваше прохання? — згодився я, аби швидше відчепитись.

— Пустяк, право слово, а мені й Наці моїй велика втіха.

— Кому? Хто то Наця? дружина ваша?

Гайдай махнув рукою й засміявся:

— Ото, де ж таки, право слово. Скажете... Їй-бо. Дочка — Наця. Ви не думайте... вона в мене не то що... вона прогімназію в Маріуполі скінчила...

Старий розгладив правицею бороду й тепло-тепло посміхався, повівши хороші очі свої мрійною задумою.

— Гаразд, але прохання, прохання...

Се робилося цікавим — і мені не терпілось.

— Просимо я й Наця пожалувати до нас на чай,— вклонившись, промовив Гайдай.— Вам що, право слово, а Наця буде рада. Ах, як вона зрадіє... Одно гризе мені голову, хе-хе-хе, заклич та й заклич... Вони, каже, певно, студент і вчений, а то тут, на шахтах, нема з ким і словом перекинутись. Служащі, інженери там, штейгери, вони нехтують нами, а між робочими, самі знаєте, яке ж товариство... Та он і вона стоїть на горбочку, мене дожидає, їй-бо... Дак ви вже той... право слово...

Я повернув голову в той бік, куди Гайдай показав очима. Осторонь від робітників, що чекали на мене, про щось палко розмовляючи, на купі затоптаної дітворою глини якоїсь розпочатої й покинутої ями, на тлі заходячого золотого сонця біліла струнка постать. Тільки й можна було розібрати, бо промінням било просто в вічі. Почувалося тільки в усій фігурі дівчини, що вона напружено слідкує за нами й по наших рухах нетерпляче хоче відгадати, чим скінчиться місія батька її.

Не думаю, щоб то навмисне, розраховано було зроблено; але й досі ввижається мені часами той незабутній момент... Коли теперішньої байдужності й забуття торкається іноді ніжно-болючим крилом мрія, то щастя моє безнадійне малюється мені іменно так, в морі золотого сяйва, загадкою невиразною; іменно так, а не інакше я уявляю в своїй хвилевій фантазії його нове пришестя. Те, що вона, як казкова царівна, в осяйно-золотім ореолі, явилася мені вперше, було оригінально, захоплююче красиво, і той підвищений післямітинговий настрій, і молодість, що буяла в мені, й готовність кинутись відважно у вир боротьби, що не кидала мене ніколи,— все се освітилося раптом новим світлом, не знаним ще, й серце мені занило передчуттям найвищого щастя. Моя праця, яку я робив красивою внутрішнім захватом своїм, раптом набрала веселкового сяйва і зокола, блиснувши в уяві моїй пишним тріумфом в невідоме, що ховалося в багатонадійних далеченях.

— Я зараз,— кинув я старому Гайдаєві й одійшов від нього, щоб попередити товаришів про свою несподівану візиту.

— Чого йому, тому старому дідькові од вас? — зустріли вони мене.

— Що воно за людина з нього? — відповів я питанням на питання.

— А хіба що? — посміхнулись шахтарі.

— Кличе в гостину.

— Ов? То Нацька, певне, зацікавилася вами.

— Та він і не ховає сього, навпаки...

— Ну да, я ж так і казав,— зауважив молодий Русанов,— нудиться, а з нами не хоче компанію водити.

— Горда, стерво...

— Горда, а хороша, чорт...— промовив Русанов і одвернувся, загадавшись і дивлячись кудись далеко перед себе.— Ну, що ж,— по хвилі повернувся він,— ідіть... Старий нічого... сволоч, звичайно, як і всі артільщики, але нічого. За Нацьку можна пробачити багато.

— Ви думаєте? — пильно подивився я в вічі йому.

— Самі побачите,— посміхнувся він криво, а потім додав: — Ідіть — не шкодуватимете. А ми тут на випадок чого — пожартуємо.

— Навіщо ж! — обурився я.— Ото, чи не справа важлива, справді...

— Та йдіть, не вагайтесь,— засміявся Русанов,— ждатимемо вас у нашій казармі.

Я кивнув їм головою й одійшов. Гайдай стояв на тім самім місці, де я лишив його, але вже не сам, а з Нацею, котра щось палко доводила йому, повернувшись до нас спиною. Груба, чорна як ніч, довга коса її

яскраво вирізнялася на білій з сіренькими квіточками серпанковій сукні й перетинала чорний лакований пояс, що стягував тісно напрочуд збудовану фігурку.

Не знаю чому, але серце мені солодко защеміло. Яким передчуттям?.. Так, певне, сентиментальність, незвичка давнього активного партійника до жіночого товариства поза партійними справами. Хотів узяти себе до рук, підобратись, як то кажуть... "Ще чого бракувало! — розсердився сам на себе.— Се була б надзвичайно навчаюча картина, коли б я, обстріляний у пригодах життя птах, та звомпив перед сим наївним дівчам..."

Чомусь мені здавалося, що вона мусить бути іменно наївною, простенькою в своїх незачеплених ні брудом, ні бурями дійсності, думками, ідеалами, мріями, з спокійною й прозорою, як лісове озеро, душею й ще не розбудженим і тихим, як передранкове сяйво, серцем. Навіть кумедне її уникання знайомства з робітниками й маріння про "інтелігентне" товариство здавалися мені в сю мить мило-смішними. Як-не-як, а се все ж таки змагання до чогось вищого, кращого, і хто винен, що теє краще й вище малювалося уяві її в образі... ну, хоч штейгера, чи що, або принаймні студента, от як я, приміром!..

— Та от і вони,— зрадів старий Гайдай, і обличчя, а особливо очі засіяли йому, як сонечко крізь хмари.— А Наця ось лає мене, старого, що пустив вас, не умовивши зайти до нас, їй-бо...

Але я не слухав його. Я бачив, як стримано затремтіли плечі її, й вона хутко повернулася якось уся разом, ніби готуючись бистрим поворотом дістати зручну для оборони позу. Матове, ніжно-смугляве обличчя її залило рум'янцем, очі... Ах, нехай їм, очам тим!... Ніяковість, навіть острах першої хвилі, змішаний з непереможною цікавістю, примусив їх широко розкритись, як у зляканого совеняти, а я мимохіть став і... поринув у них своїм захопленим поглядом. Чи ж не було в що поринути!.. Я взагалі ніколи не міг байдужно бачити хороших очей — чи то в мужчини, чи в женщини,— все одно. Але у перших вони дратували

мене завжди, краса їх чомусь здавалася цілком зайвим додатком, чимсь таким, що заважає мужчині бути... ну, самим собою, чи що. Мужчина з прекрасними очима здебільшого або кволий духом неврівноважений мрійник, або хижак з жахливим темпераментом: як перша, так і друга категорія не належать, на мою думку, до великобажаних придбань людства. Щодо женщин, то навпаки. Наділяючи мужчину гарними очима, природа, безперечно, помилялася адресою: гарні очі — се все в женщини (говорю, звичайно, про зовнішню красу її), от чому мені завжди було сумно дивитись навіть на ідеальну, як людина, але з негарними очима женщину. Мені здавалося, що навіть така женщина повинна страждати тим, що має звичайнісінькі очі, які не спинять у собі довше, ніж звичайно, чужого погляду, не примусять хутчій забитись таємничим бажанням, захованим захватом чуже серце, і тільки збільшено розвинені розумові й сердечні здібності, що так само приємно вражають всякого, утворюють для неї ілюзію задоволення. Я певний, тільки ілюзію, хоч знаю заздалегідь, що представниці прекрасної половини людства за сю мою певність накинуться на мене з обуренням, як накидалися часто мої партійні товаришки за те, що мимохіть погляд мій завжди частіше й довше, ніж того вимагав момент, зупинявся в чарівних очах навіть негарного личка і тільки формально, так мовити, в інших.

Нехай мене Аллах скарає, коли на своїм віку я хоч раз бачив щось подібного до очей Наці! Тому, чи дивно ж, що й старий Гайдай, невважаючи на свою не надто вже бистру кметливість у сих справах, звернув увагу на мій очевидячки пришелепуватий вираз обличчя.

— Чого ви?... се ж вона, Наця... дочка моя, що хотіла так з вами зазнайомитись,— говорив він, стоячи в мене збоку й лукаво зазираючи мені в обличчя.— А ти,— накинувся він на неї,— чого стоїш і не поздоровкаєшся?.. Ви вже вибачайте: така вона зроду в мене... несмілива одразу, а потім — куди! сущий хлопець, а не дівчина. Гонивітер якийсь, прости Господи, а не баришня, право слово...

Я муркнув своє прізвище й протяг руку Наці. Ніжні троянди знову заграли в неї на щічках, і вона, щоб чимсь заховати своє замішання, накинулась на батька, сміючись:

— Ви й скажете — гонивітер! Не вірте татові: йому все, щоб повагом та розважно, як старий. А я не хочу, як старий, от що!..

Я, захоплений, не спускав з неї очей.

— І прекрасно робите,— вихопилось у мене.

— От бач, я ж казав, що так! — сміявся батько.— Знайшла-таки спільника собі... Ну, я ж побіжу вперед та подивлюсь, що там Устя робить.

Він привітливо кивнув мені головою й пішов, а ми лишилися й який час ніяково позирали одне на одного, не знаючи, що робити: зрештою якось разом вибухнули веселим сміхом. Та й було чого: нехай вона, шахтарська дикунка, тільки трохи зачеплена прогімназіальною культурою, почувала себе непевно, але я... Правду кажучи, я сам себе не пізнавав: ще ніколи й ні перед ким не почував себе таким бовдурем, як перед сією хорошою до запаморочення дівчиною. І зрозумів я, які почування буяли в молодечих грудях Русанова, що самітно стояв оддалік і, засмучений, дивився, як ми, як я і моя нова знайома, повернулися до нього спинами і, не поспішаючись та весело розмовляючи, пішли за старим Гайдаєм...

* * *

Гей, пустка душа моя!.. Як степ осінній, випалений сонцем літа. Там, де цвіли фіалки весни моєї, жовті стебла засохлих моїх переживань змагаються з нудою в безпорадності, а спогад вітром осіннім наспівує мелодію минулого. Ах, не забути його... Не можна забути, несила забути, коли душа — пустка! Нехай знов зацвітуть в ній квіти кохання й тіні

давнього розтануть у нім, як тіні ночі в сяйві ранковім. Але хто посіє їх, ті квіти, як сіяла їх вона, Наця, мій рай, моє пекло?.. Хто мої пориви, мої змагання, що буяють ще в душі моїй, вбере у веселкові, блискучі барви й оберне їх не в обов'язок, а в щастя? Кохати і горіть — се ж щастя. Тільки кохати — се ж сон, чарівний, розкішний, але — сон. Горіти тільки —се життя, прекрасне, як буря, але — тільки життя. Горіти ж і разом кохати — се вже щастя. І я зазнав його, зазнав, а потім — утратив. Чи знайду ж знов?... Не знаю, відтоді душа моя — пустка без надій...

Те, що на N-ських шахтах я знайшов темно-сині озера Нациних очей і поринув у них усім палом свого серця, не відбилося ані крихотки на моїй партійній роботі. Навпаки, вона набрала для мене досі не відомих мені принад, стала перед мене в блискучім ореолі лицарства. Лицар і кохана панна. Се романтично, але так красиво. Чи розуміла мене моя панна?.. А що мені до того? Досить, що кохала. Правда, як правовірний партійник, я часом заводив розмови з нею про свою працю, але, крім сміху, нічого не виходило в нас.

— Нацю,— говорив я часом, захоплено дивлячись їй у вічі,— в тебе не очі, а казка.

— Як то?., щось надто мудре...

— Нечувана, таємнича, пречудова казка.

— То що? До чого се ви?

— А до того, що з такими очима можна потягти за собою кого завгодно — всіх! Одним поглядом можна послати всякого в тюрму, в каторгу, на смерть.

Вона дивилася, широко розгортаючи чорні довгі вії, як темні прибережні комиші, і нічогісенько не розуміла.

— На смерть?.. Скажете таке.

— Авжеж! — запалився я.— Коли б ти забажала тільки, коли б я міг захопити, заінтересувати тебе тим, чим захоплений я, коли б зробити з тебе агітатор", о... ти здолала б зробити те, чого ніхто не зміг би.

Я говорив цілком щиро, бо вірив тому, що говорив, бо навіть не уявляв собі людини, яка б не послухала глибоких, як нічне небо, Нациних очей. А вона одверталася мрійно, щось думала, а по хвилі питала:

— Скажіть, чому ви не носите мундира?

— Що?! — вихоплювалося в мене від несподіванки.

— Чого ви так? — дивувалася.— Мундира вашого студентського чому не носите, а ходите, як... як звичайний собі робітник? Адже у вас є студентський мундир?

Сміявся, звичайно.

— А навіщо се? — питав.— Се так важливо?

— А то як же? Певне, мундир вам так до лиця.

— Не знаю: ніколи не думав над сим... Але в моїй роботі так зручніше.

— Ах, я й забула! — зітхала вона й знов мрійно дивилася кудись убік.

— Нацю! — не витерплював я мовчання.— Ти любиш мене?

Повертала голову і раптом перемінялася. Ясніли темно-сині, як фіалки, очі, спалахували жагуче, як відблиск сонця в темно-прозорім плесі. Щільно горнулася до мене, оповивала руками шию й цілувала... Не цілувала, а впивалася устами в мої й довго-довго не одривалася, поки не п'яніла в млості. Тоді клала мені голівку на плече й спочивала, важко дихаючи, з заплющеними очима, слухала, що говорив їй, повний сіяючої радості й щастя невимовного.

А говорив я про те саме, сплітаючи огневий пал слів, повних завзяття, з барвами мрій своїх, з витворами блискучими своєї фантазії. Говорив багато, довго, як на мітингу. Над нами в нерухомій задумі стояли вишні в цвіту; місяць налив пітьму ночі жовтавим сяйвом, і видно було, як курився степ димом шахт і далекого заводу. Одинокий соловей в директорськім саду вже вдесяте розпочинав розгонисто свою трель, але, зляканий гуркотом падаючого з естокаду на землю вугілля, уривав пісню кохання, щоб за який час під тиском любовного захвату знов почати й знов урвати. Пирскали коні на стайні, що була недалеко, через вулицю; десь сюрчав городовик, викликавши у відповідь калатання сторожа десь біля магазину. А слобідка спала, зморена працею, й ніхто не заважав нам — мені говорити, а їй слухати.

— Ти не слухаєш мене, Нацю? — перебивав я сам себе, зауваживши тиху задуму її.

— Ні, я слухаю... я думаю,— відповідала Наця, підводила з мого плеча голову й повертала до мене закоханий погляд свій.

— Цікаво, про що саме твої мрійні думи?

— А так, про все... Я от... одного-з того, що ви казали мені, не розумію трохи...

— Нацю! — з радісним докором промовив я.— Питай, питай, чого не розумієш: я все поясню, все розкажу... Мені здається, що коли ти все як

слід розумітимеш, то се не може не захопити тебе. О, скільки можна було б зробити, маючи такого чарівного спільника...

— Який з мене спільник?..— соромливо схилила голівку вона, й знову тінь задуми лягала їй на видочок.— Ви так гарно промовляєте... для сього треба ж так багато знати, а я... я ж нічого не знаю.

— Дурниці! Ми швидко навчимось... Я навчу... Стривай, про що ж хотіла спитати ти?

Підвела голову й повеселішала раптом.

— Хотіла спитати, чим робляться ті, що кінчають інститут,— відразу інженіром чи се не відразу дається?

— Отакі думки в тебе? — сміявся я, любуючи з її наївності.— Але яке відношення має се до того, що я говорив допіру?..

— Як яке? Адже ви кинули вчитись, бо хтось вам, мабуть, платить за вашу роботу більш, ніж одержують інженіри?

Я зареготався й міцно обняв її, жартуючи.

— Та зрозумій же ти, дитинко несвідома, що ніхто нічого мені не платить, що...

— Як? За все те, що робите, ви не одержуєте жалування?

В її голосі чулося таке здивування, навіть розчарування, що я аж відсахнувся зі сміху й довго не міг утримати себе, хоч бачив, що вона надула губки, образившись, очевидно, з моєї смішливості.

— Ну, годі, Нацю, годі,— нахилився я знов, обіймаючи її за стан.— Чудна ти яка! Але я розумію тебе, розумію, голубко. Виросши в батька і ввесь час бачачи, що кожна справа, кожне діло, навіть кожний крок у нього оплачується грошима, ти, само собою, сю мірку прикладаєш і до всякої іншої справи, навіть не підозріваючи, що, крім грошової, матеріальної, може бути якась інша заплата. Се помилка, серце моє, велика помилка. Ти не можеш навіть уявити собі, яке величезне моральне задоволення має той, хто присвятив себе такій, як моя отся, праці. В тім, що наша робота не лишається без видимих навіть тепера вже наслідків,— в тім наша найдорожча заплата.

Довго й палко говорив я їй про високість ідеї, про наші ідеали, про шляхи, якими простуємо до здійснення наших замірів, про жертви, яких вимагає від нас наша боротьба, про те, що нема таких жертв у нас, яких би ми не згодилися принести за наші ідеї, що в сім наша певність на недалеку перемогу над нашими ворогами.

Чи ж трудно було переконати її, мою наївну, прекрасну Нацю. Я бачив, як палали очі її, як жагуче ворушились тонкі, немов виточені ніздрі й між чудових брів, яким рівних не було на цілому світі, ліг глибокий пруг. І я мимохіть уявляв собі її на трибуні, перед великим натовпом, коли запалені внутрішнім огнем очі її кидають блискавки, а з прекрасних червоних уст злітають огневі слова кличів. Вона — вся порив, рух, і натовп, багатоголовий, упертий натовп, як одна людина, слухняно йде за першим її закликом. Ні, не я буду, коли, спекавшись згодом частини роботи, що лежала на мені, не візьмусь за усвідомлення її як слід, злучивши свою долю з її долею навіки.

Коли на сході почало ясніти, я підвівсь. Тримав у своїх руках її маленькі, пухкі, тремтячі рученята і не міг одірвати погляду від її хороших, уже трохи стомлених очей.

— Спати хочеш, Нацю?

— Я? Ні... так чогось... Я проведу вас трохи, до степу.

Ми вийшли з вишневого присадку, перейшли широкий битий шлях, звернули направо і поза стайнею потрапили в поле з зеленими ячменями. Пішли проміжком. Мовчали обоє, та чи ж треба було говорити, та й про що, коли ніч така спокійно-урочиста, коли серце співає коханням-раюванням, коли думки всі там, коло нього, слухають не наслухаються чарівного співу. Не треба було розмовляти, треба було дивитись довкола й слухати, що співає серце. Досить сього, щоб забути все на світі. Тріщали, ламаючись під ногами, сухі стебла торішнього бур'яну, цьвохала по чоботях і шуміла потривожена висока трава обміжків. Все — і небо, і поле, і степ — було повне злотисто-темрявого місячного сяйва, і тільки на заході, над обрієм, тремтіли мрійні зорі.

Дійшли до межі, за якою починався степ. Мені, щоб дістатись додому, в Ю-ку, треба було перейти той дугастий степ навпростець, поминути по дорозі кілька шахт, потім спуститись у велетенську лощину, з якої шугав під небо огнем і димом доменних печей завод, а побіч його низками електричних ліхтарів, як багатооке страховище, дивилося в пітьму невеличке, але багате й людне місто.

— Ну, прощай, Нацю,— промовив я, зупинившись на межі.— Не боятимешся сама вертатись додому чи, може, провести назад?

— Що?! навіщо ж, хіба первина?..— відповіла, і в голосі її тремтів смуток.

— Чого ти? — нахилився я до неї й обняв, зазираючи в вічі.— Не хочеться розходитись? Єрунда, голубко, я не забарюсь... О, не забарюсь, не турбуйся. Коли тут такий магніт, то... той, кому потрібен я, може бути спокійним.

Наця спустила очі й навіть не посміхнулася. По тому ж, як сильно билося серце її і вся вона злегка тремтіла в моїх обіймах, я бачив, що

вона хвилювалася. Раптом скинула на мене свій погляд, повний такого безпорадного смутку, що я вжахнувсь. Очі, темно-сині, глибокі, прекрасні очі блищали коханням і сльозами.

— Що з тобою, Нацю? ти плачеш?

— Ні..! ні...— ледве промовила вона й знов спустила очі, потім рвійним рухом оповила мою шию і вп'ялася палким поцілунком в губи мені.

— Нічого не розумію,— говорив я, ловлячи її погляд.— Що сталося?

— Нічого,— прошепотіла Наця, а по хвилі додала: — Ви так і не сказали, чи будете інженіром, чи ні... а татусь... спитай та й спитай, каже...

— Дак от воно що...

— ...а то, каже, ходить-ходить, просиджує ночі, їсть і п'є, а чи вийде з того щось, чи ні — не знати... тільки люди язиками плещуть... дурниці всякі... Лають, що досі не довідалася про те...

В мене й руки опустилися. Нацині слова немов батогами стьобали мене по лиці. Кров ударила в голову й миттю одхлинула, лишивши в усім тілі важку утому. Барви злиняли раптом... Ні, не те! Хтось гидкий вирвав із серця мені червоний квіт кохання й хутко, на очах, пообривав пелюстки — одну за одною. Лишився голий, общипаний стовбур...

Я не міг спершу слова промовити, а тільки дивився, як вона, схиливши голову, нервово щипала блакитний кісник перекинутої наперед через плече розкішної коси своєї. Коли підняла голову й глянула на мене, то на червонім личку і в синіх очах вималювався жах. Мій вигляд, очевидно, не віщував нічого гарного й глибоко вразив її

чисте, хороше, дитяче серце. Кинулася на груди мені, обнімала й плакала, як дитина, крізь сльози промовляла:

— Не я ж, не я ж, любий мій, коханий... не я се, а тато... Ти... ви... ти ж розумієш, що про мене байдуже, аби тільки ти кохав мене...

Вперше вихопилося в неї теє "ти": до сього, скільки не намагався я, щоб вона зверталася до мене на "ти", нічого не помагала Казала, що їй ніяково, що рано ще. Я оповив однією рукою плечі її, а другою взяв за підборіддя, підняв голівку й пильно зазирнув їй в очі. І я міг сумніватися!.. Я, що знав її, чисту, прекрасну, знав, як сам себе, до найменшого куточка в серці!.. Невимовна радість охопила мене, і тільки десь глибоко всередині бреніли ще рештки моєї несподіваної образи.

— Правда, Нацю?

— Правда... Ти не віриш?..

Хе, міг я не вірити, дивлячись в її очі! смів я не вірити!..

— Знаєш що, Нацю,— промовив я, пригорнувши її і не одриваючй свого погляду від її очей,— перекажи своєму татові, що в мене два шляхи: один — певний — в тюрму!.. ‘ другий — можливий — в інженіри. Але сього останнього занадто довго доведеться чекати. Розумієш?.. А тепера — до стрівання. Час іти, та й заспокоїтись хочеться... Збентежила ти мої почування добре-таки несподіваною своєю заявою. Ну, та нічого... не бійсь, буде не так, як він хоче, а як ми з тобою.

Міцно поцілувавши її, я хутко пішов степом в той бік, де червоний огонь заводу змагався з небом.

* * *

Я не помилився щодо першого шляху свого. Часи й обставини раптово одмінилися. Вже другого дня я мусів поспішати на Ф-ські шахти, де раніше, ніж вирахувано було, вибухнув грандіозний страйк, одразу набравши небажаних для нашої тактики гострих форм. Коли я прибув туди, то дізнавсь, що робітники всі до одного залишили всяку роботу в шахті і її починало заливати водою. З великим зусиллям мені ледве пощастило умовити масу, щоб вона дозволила спуститись у шахту робітникам, які б викачували воду, ставили крепіння й не давали шахті обернутись у руїну, бо в противнім разі малося в перспективі затяжне безробіття навіть тоді, коли б страйк закінчився перемогою робітників. Не встиг я залагодити сяк-так справу на Ф-ських шахтах, як дізнавсь, що страйк перекинувся і на П-ські, і на В-ські шахти, й так само і там потрібна була моя присутність. Адміністрація й без того стурбована й збентежена подіями, що саме тоді відбувалися всюди, занепокоїлася ще більш, і на шахтах, де раніше й духу не було воєнного, загарцювали стражники й козаки. Се не віщувало нічого путнього, і мені, як і товаришам моїм, довелося з ніг збиватись, ночей не спати, аби запобігти необережним ексцесам і не допустити провокації.

Коли мене покликано було на N-ські шахти, то я вже не тільки не обурився, а навіть зрадів. Вже два тижні минуло відтоді, як я востаннє попрощався з Нацею. За роботою якось забувалося се, але варто було годину, другу перепочити, як чарівний образ моєї Наці вже ставав в уяві, вабив, кликав, обіцяв... Душа моя знудилася за нею, а гадка, що й вона так само за мною, вже саме непереможне бажання робило болюче потрібним, а в думках викликало звабливі картини побачення після довгої розлуки. Отже, й кажу, що я зрадів, хоч справді не було жодних зовнішніх причин для доброго настрою, бо мої сновигання по шахтах давно вже звернули пильну увагу тих, хто до того дивився на мої мандрівки крізь пальці.

— Ну, а як ся має там Гайдаївна? — спитав я, вирушаючи в дорогу, Русанова, котрий прийшов попередити мене про стан речей на N-ських шахтах.

— Нацька? — перепитав він, і тінь смутку лягла йому між брів, але, труснувши бадьоро кучерями, він одігнав її від себе й цілком щиро промовив: — Далебі, не знаю. Ніколи було за метушнею та роботою. Сливе не бачив її. Та що там,— додав він, м'яко посміхаючись,— певне, жде не діждеться вас.

— Ви так думаєте?

— Атож... Двоє зайців уб'єте за одним заходом.

Далі вже не балакали про се, а йшли степом, докладно обмірковуючи становище, що утворилося на N-ських, і можливі виходи з нього.

Прибули, коли смеркало вже. На майдані чекали на нас зібрані на призначену годину робітники. Зустріли радо, і за хвилину я, вилізши не перекинену догори дном смоляну кухву, заволодів своїми слухачами цілком. Кінчив, коли стемніло зовсім. Перейшли до обміркування й дискусій. Але крізь натовп продерся Русанов, сіпнув мене за полу й шепнув:

— Ховайтесь, товаришу,— козаки.

— Далеко?

— За управителевим садом уже.

В натовпі вже заворушилися, прочувши, очевидно, про наближення козаків, але ніхто не розходився. Чекали, що я скажу. Я закрив мітинг і порадив тихо розійтись по домівках, маючи на увазі скінчити обміркування справи десь конспіративно з свідомими представниками-шахтарями. Ще не встигли робітники рушити з місця, як у натовп вдерлись козаки на конях і почали розганяти його нагаями. Після хвилевого замішання шахтарі кинулись урозтіч, хто куди, і за хвилину

майдан був порожній. По тому, з якою поспішністю оточено було місце, на котрому я допіру стояв, неважко було догадатись, що вони знали про мою присутність тут і що малося на увазі конче спіймати мене. Мусів якомога швидше й спритніш ухилитись від перспективи опинитися в поліцейських лабах. Лишатись, заховавшись у когось з товаришів, на руднику було небезпечно: безперечно, вони шукатимуть, нишпоритимуть по хатах і заглянуть у кожний куточок. Тікати в степ — доженуть. Можна було залягти десь у ячменях, але... Проте роздумувати довго не було часу, і я поза хатами добіг до шляху, оббіг стайню та, почувши за собою тупотняву, перестрибнув паркан і опинився між стіжками з сіном. Кілька вершників промайнули в темряві повз мене й розсипались по ячменях. З вулиці доносилось перегукування, крики, лайка, брязкіт зброї й тупіт кінських ніг.

"Ну, що ж,— думав я,—пересиджу тут, поки все заспокоїться, а там видно буде. Але, стривай... вони ж, певне, ночуватимуть на стайні й братимуть сіно для коней. Чорт!.. Тра тікати, але куди, коли скрізь повно козаків і поліції?.. Що його робити?.."

Я безпорадно озирнувся. Стояв між двома високими стіжками, як у вузькім довгім коридорі. По один бік — паркан, по другий — ожеред соломи, наді мною темне, усіяне зорями, небо. Пішов до другого кінця своїх суточок: і вправо і вліво — знов коридори. Просто перед собою розгледів я на жовтавім тлі яшної соломи високу драбину: певне, вершили ожеред після бурі абощо та й забули прийняти.

"Хіба вилізти на стіжок із сіном та там перечекати?" — мигнула мені в голові думка. Вилізти можна з сього боку по драбині, а спуститись з того боку легко й без драбини, як усі поснуть. Кому спаде на думку, що я тут? А там — перестрибнув паркан і — до побачення. Нічка-матінка не зрадить".

Перехиливши драбину на стіжок сіна, я хутко видряпався наверх, відштовхнув драбину знов на ожеред з соломою й тихо поліз на другий край стіжка. Ліг і почав дослухатись. Ще довго в темряві метушились і

кінні й піші люди на вулицях, на майдані, на шляху. Чув я, як перегукувались верхівці по ячменях, пересвистувались городовики по слобідці й біля контори, і се починало забавляти й смішити мене.

"Невже ото стільки пильної уваги до мене? Не думав, що дочекаюся такої шаноби,— сміявся я.— А проте кепсько. Се значить, що візитам моїм сюди прийшов край. А Наця ж?.."

Я мимохіть повернув голову й утопив очі в той бік, де, на розі слобідки, в крайнім балагані, жила вона з батьком. В присадку світилося. Певне, вечеряє старий Гайдай з дочкою за знайомим столиком на одній ніжці та разом дослухається до того, що діється на вулицях. Радіє чи журиться? Певне, радіє глитаюга, що так сталося: йому ж сей страйк влетить у копійку. А Наця?..

Серце мені солодко занило. Уявив, як тривожиться вона: знає ж, безперечно, що то мене шукають усюди, знає — і душа в бідної не на місці. Може, плаче... Напевне, сидить уся в сльозах, а батько сердиться. Можливо, що докоряє моїм знайомством. Я не спускав очей з ясної плями у вишнику — єдиної сьогодні на всю слобідку. Старий Гайдай, очевидно, не боявся ні трусу, ні арешту й не ховався в хаті. І сей вечір для нього був незвичайний тільки тим, що його артіль у сю мить не в шахті, а тому глибока кишеня хазяїна сьогодні, як і вчора, не погрубішає на певну вираховану давно міру. А вона... Певне, так, як і я, ловить згуки нічної тривоги й по них силкується відгадати, що діється — бажане чи небажане. Небажане — се коли мене ув'язнено: бажане — коли я втік гаразд. Гармидер потроху затихає; для старого батька не таємниця, що мене не впіймано, і Наця заспокоюється і з блискучими від задоволення й радощів очима дратує батька раптово відмінним настроєм.

Так мені здавалося, таку любу мені картину малювала моя фантазія. Не думаю, щоб тут особливу ролю відіграло моє виключно вигідне для фантазування мешкання на несподіваних високостях. Се була простісінька собі логіка. Вона — кохає мене без міри, ergo[2] — сумує, коли мені загрожує небезпека, і радіє, коли дізнається, що небезпека

зникла... Дослухаюсь і чую бренькіт гітари. Виходить, я не помилився: моя Наця моє визволення святкує піснею. Чудово, і бовдур я буду, коли сієї ж таки ночі не побачу її, не обійму міцно, не поцілую.

А довкола й справді потроху затихало. Я чув, як один по одному під'їздили до стайні козаки, порались недалеко від мене, за ожередом соломи, біля коней і голосно балакали,— про що саме — трудно було розібрати. Лаяли, мабуть, і мене й тих, хто послав їх ловити мене. Запанувала тиша. Шахта мовчала, немов заснула, і соловейкові в саду за конторою ніщо вже не перешкоджало виливати свій захват. А мені не лежалося на стіжку, і я нетерпляче чекав, поки затихне останній крок на вулиці і козаки на стайні, ляжуть спати.

Спуститись на землю було зовсім не важко. За хвилину я вже перестрибнув безгучно паркан, зігнувшись пройшов до рогу й оглянув вулицю. Було темно, і тільки десь далеко, за конторою, яснів електричний ліхтар. На вулиці ні духа. Я швидко перебіг шлях і опинився біля Гайдаєвого присадку. Тихо переліз через низенький частокіл, бо зокола небезпечно було стояти. В гущавині бузку й вишень було темно, як у льоху, а світло лампи на столику біля ганку робило пітьму ще більш непрозорою. Я став і прислухався. Недбалі акорди й перебір струн на гітарі свідчили, що той, хто грає, витає десь далеко думками, може, глибоко сумує й приграє своєму сумові на струнах. Так, я добре розумів її настрій, я розумів, що він подібний до мого. Се хвиля — коли за мить побачення можна віддати все. Я благословляв за се і обставини, що дали мені змогу пережити такий момент, і свою пригоду, і козаків, і поліцію... Витерплювати далі було несила, і я трохи не прожогом продерся крізь кущі і став перед нею...

Не перед нею, власне... Те, що я побачив, так оглушило мене, що я тільки потім, сидячи в тюрмі, пригадав потроху, дійшовши до пам'яті, все... Пригадав, що Наця сиділа на ослоні за столом, схиливши голову на плече молодому, з чудовими білявими усами, поліцейському надзирателеві, і мрійно перебирала своїми хорошими пальчатами на струнах. Новенький, з блискучими ґудзиками й вузенькими сріблястими

погонами мундир щільно обтягував його стрункy фігуру. Я іменно докладно пригадую собі, що на нім був напрочуд гарно пошитий мундир, і мені, я теж добре пригадую, блискавкою мигнула невість чого химерна думка про те, що коли б на мені був завше студентський мундир мій, то... сього не сталося б. Та се була мить. Угледівши мене, вони обоє схопилися, ніби хто підкинув їх, і з жахом витріщились на мене — Наця своїми синіми озерами, а він... А втім, я не бачив його — я ще раз, останній раз, поринув поглядом у ті озера і очунявся тільки тоді, як двоє поліцаїв вчепилися в мої лікті. Наця скрикнула і заридала, впавши головою на стіл. Чого? З ляку?.. від несподіванки? з каяття?..

Чи ж знаю я, коли ось уже четвертий рік не бачу та й не хочу бачити її, тепера жінку N-ського пристава, колишнього поліцейського надзирателя?.. Чи ж знаю я, чого вона ридала тоді?..

Не знаю... Я тільки знаю, що... пустка душа моя, занедбана безпорадністю, пустка, що чекає на нового мешканця, який зігрів би холодні стіни її палом кохання, а в мою працю, високу над усе, але холодну, повну розуму й розважності, влив би огонь безумства. Пустка чекає на нового мешканця... Що?! То буде знов Наця?..

Ат, чорт його бери! Нехай!.. Що можна мати проти сього, коли в тих Наць такі чарівні озера замість очей?..

Нехай!..

[1] Слідами апостолів (латин.).

[2] Отже (латин.)